

جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام)

اعظم بیدکی^۱

چکیده

جهاد یکی از مفاهیم دین اسلام است که برای مبارزه در راه خداوند با جان و مال، در نبرد با مشرکان و به هدف اعتلای اسلام و برپاداشتن شعائر آن تشریع شده است. جهاد همان تلاش و مبارزه و انواع و اقسامی دارد. یکی از مصادیق مبارزه فکری، جهاد تبیین است. با بررسی سیره امام هادی (علیه السلام) روشن می‌شود که امام هادی (علیه السلام) برای گسترش احکام و بهبود بخشیدن حکومت اسلامی در این زمینه پیش قدم بودند. آن حضرت در دورانی به امامت رسید که امواج ضلالت و گمراهی از هر سوی جامعه اسلامی را در بر گرفته بود، حتی در میان شیعیان نیز، غالیان به مسموم کردن فکر و اندیشه مردم مشغول بودند. در این شرایط، شیوه ای که توسط امام هادی (علیه السلام) برگزیده می‌شد، باید ویژگی‌های خاصی را داشت که بتواند از پس آن معضلات بربیاید و جهاد تبیین صورت بگیرد. هدف از این پژوهش، جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) است. بنابراین پژوهش حاضر، به روش توصیفی، تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای تألیف شده است که به بیان جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) پرداخته است؛ در همین راستا نتایج این تحقیق بیانگر اصول جهاد امام که شامل: مبارزه با تحریف قرآن کریم، مبارزه با غالیان، انحصار رهبری اسلام در جانشینان معصوم (صلی الله علیه و آله) و شیوه جهاد امام شامل: نفوذ در میان دولتمردان، پاسخ به پرسش‌های علمی، سازمان دهی مبارزات سری، مبارزه با اندیشه‌های انحرافی، احیای فرهنگ غدیر و امامت، بهره‌گیری از موقعیت‌ها و مصادیق جهاد امام شامل: ایجاد آمادگی فکری شیعیان جهت ورود به عصر غیبت، مبارزه با انحرافات، تربیت نیرو و افراد شایسته، تقویت سازمان و کالت می‌باشد.

کلیدواژه: جهاد، تبیین، جهاد تبیین، سیره، امام هادی (ع).

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه حضرت زینب (سلام الله علیها) رفسنجان

مقدمه

یکی از مواردی که مقام معظم رهبری نسبت به آن تاکید دارند بحث جهاد تبیین است. برای انجام جهاد تبیین باید از الگوی مناسب پیروی کرد که یکی از این الگوها، امام هادی (علیه السلام) است. جهاد تبیین یکی از مهم‌ترین راهبردهای امام هادی (علیه السلام) برای روشنگری و انتشار معارف و حقایق دینی و پاک کردن چهره دین از بدعت‌های مختلف بود. از این رو تبیین وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در دوره امام هادی (علیه السلام) و نقش آن حضرت در رهبری جامعه شیعه، نشان دادن سیره امام هادی (ع) در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و نیز نشان دادن نقش امام هادی (ع) در زمینه سازی برای دوران غیبت امام مهدی (عج) از اهمیت بسیاری برخوردار است. آن حضرت در دورانی به امامت رسید که امواج ضلالت و گمراهی از هر طرف جامعه اسلامی را دربرگرفته بود، حتی در میان شیعیان نیز، کافران به مسموم کردن فکر و اندیشه مردم مشغول بودند. در این شرایط، تاکتیک و روشی که توسط امام هادی (علیه السلام) برگزیده شده بود، باید ویژگی‌های خاصی داشته باشد که بتواند از پس آن معضلات برآید و جهاد تبیین صورت بگیرد. در پیشینه این پژوهش، کتاب و مقالاتی در ارتباط با این موضوع نگاشته شده است و هرکدام از این پژوهش‌ها به یک بحث در ارتباط با موضوع پرداخته‌اند از جمله در مقاله: بررسی جایگاه جهاد تبیین و مصادیق عملی آن در گفتار و سیره اهل بیت (علیه السلام) نگارنده: جواد امانی، ۱۴۰۱، در این مقاله: با روش توصیفی، تحلیلی مسئله جهاد تبیین بررسی و مصادیق عملی آن در سیره اهل بیت (ع) بیان می‌شود. در مقاله: تاریخ و سیره امام هادی (ع)، نگارنده: قاسم خانجانی، ۱۴۰۳، در این مقاله، از این رو تبیین وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در دوره امام هادی (علیه السلام) و نقش آن حضرت در رهبری جامعه شیعه، نشان دادن سیره امام هادی (ع) در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و نیز نشان دادن نقش امام هادی (ع) در زمینه سازی برای دوران غیبت امام مهدی (عج) از اهمیت بسیاری برخوردار است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. در کتاب: سیره امام هادی (ع)، نگارنده: غلام حسین صادقی، ۱۳۹۳، در این کتاب، مروری بر زندگانی، شخصیت معنوی، فضایل و سیره و رفتار فردی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، تربیتی، اخلاقی، اقتصادی و عبادی امام هادی (ع) است. هدف از این مقاله، جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) است. ولی در این مقاله حاضر سعی بر آن شده است تا ضمن پرداختن به مفاهیم کلیدی پژوهش جهاد، تبیین، جهاد تبیین، به بررسی جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) پرداخته شود. بر این اساس ما در این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالاتی هستیم که بیانگر و روشن کننده این تحقیق باشد از جمله:

سوال اصلی

۱- جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) چیست؟

سوالات فرعی

۱- اصول جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) چیست؟

۲- شیوه جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) چیست؟

۳- مصادیق جهاد تبیین در سیره امام هادی (علیه السلام) چیست؟

مفهوم شناسی

۱- جهاد

واژه جهاد از ریشه «جهد» و به معنای «کوشش»، «مبارزه» و «فعالیت» است. (جوهری، ابونصر، الصحاح جوهری، ج ۲، ص ۴۶۰).

جهاد مصدری است به معنای تلاش و نیز اسم است به معنای جنگ. (ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۳۵) همچنین به معنای مشقت، تلاش، مبالغه در کار به نهایت چیزی رسیدن و توانایی نیز به کار می رود چنان که در قاموس گفته است در اقرب الموارد نیز همچنین که جهاد به معنای تلاش توأم با رنج می باشد. (شرتونی، مبادی العربیه، ج ۱، ص ۴۷۶).

در العین جهاد به معنای جنگ مشروع در راه خدا بیان شده و ابن عابدین جهاد را به معنای مبارزه کردن در راه خدا با جان و مال با هدف گسترش اسلام یا دفاع از آن بیان کرده است. (طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۱).

رهبر معظم انقلاب آن را به معنای مبارزه و تلاش و کوشش در راه پیشبرد هدفی که با درگیری با دشمن همراه است بیان می کنند و می فرمایند: «هر تلاش و کوششی جهاد نخواهد بود، زیرا از شرایط اصلی جهاد، مقابله با حرکت خصمانه و غرض آلود دشمن است.» (خامنه ای، علی، همزمان امام حسین (علیه السلام)، ص ۱۰۵).

در جواهر الکلام جهاد به گونه ای خاص از تلاش معرفی شده که به معنای مبارزه کردن در راه خدا با جان، مال و دارایی های دیگر خود در نبرد با کافران و باغیان، با هدف گسترش و اعتلای اسلام و برپا داشتن شعائر یا دفاع از آن می باشد (نجفی، محمدباقر، جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۳۹).

گاهی جهاد را تنها به جهاد با مال و جان در برابر دشمنان و متجاوزان، و دفاع از مال و جان و سرزمین مسلمانان گفته می شود. که می توان آن را از برترین اعمال و دری از درهای بهشت و از ارکان مهم اسلام دانست. (مجله پژوهش های قرآنی، ج ۳، ص ۸۷).

۲- تبیین

تبیین در لغت به معنای آشکار شدن، واضح شدن و کشف شدن است. (ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، ج ۱، ص ۳۲۷). همچنین تبیین که از ریشه (ب ی ن) است به معنای ایضاح و انکشاف نیز آمده است. (طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۶، ص ۲۱۸). گاهی نیز به معنای جدایی و آشکار شدن آمده؛ چرا که فاصله افتادن میان دو چیز است. (مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۱۳).

در صحاح اللغة آمده است که: «بین» به دو معنای متضاد می آید: گاه به معنای جدایی، و گاه به معنای اتصال است و راهی است برای پرده گشایی از دانش جدید و گزارش روابط میان جنبه‌های مختلف میان روابط پدیده‌های مورد مطالعه.» (جوهری، ابونصر، الصحاح الجوهری، ج ۲، ص ۴۶۰).

تبیین به دنبال پاسخ به سؤال چرا است. تبیین‌ها قدرت تبیین مختلفی دارند. فرضیه رسمی ابزاری نظری است که برای اعتبار سنجی تبیین در تحقیقات تجربی استفاده می‌شود. (مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۱۳).

۳- جهاد تبیین

جهاد تبیین نوعی از جهاد های دفاعی و فکری است که به معنی روشنگری از روی کار علمی و تحقیقی، به‌منظور مقابله با دشمن و وسوسه‌های او دانسته شده است زیرا ممکن است دشمن طرف مقابل را غافل کند، فکر او را منحرف و دچار خطا و آسیب نماید که هر کس در راه هدایت و روشنگری انسان ها در راه درست تلاش کند و آنها را از انحرافی که مانع کج فهمی و بد فهمی از آنچه که در مقابله با دشمن اصلی دارد آگاه کند جهاد تبیین انجام داده است. (خامنه ای، علی، جهاد تبیین، ص ۲۱).

واژه‌ی «تبیین» در جهاد به معنای روشنگری، بیان منطقی، مستدل و دور از هیاهو و جنجال است. (خامنه ای، علی، جهاد تبیین، ص ۲۹). ترکیب دو واژه «جهاد» و «تبیین» به‌صورت توأمان به معنای تلاش جهت مقابله با اهداف دشمن، جهت غبار آلوده کردن ذهن جوانان و عموم مردم است که این اصطلاح جهاد تبیین از این بخش از وصیت‌نامه امام علی (علیه السلام) «اللّٰهُ اللّٰهُ فِی الْجِهَادِ بِأَمْوَالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ وَ السِّتِکُمْ فِی سَبِيلِ اللّٰهِ» (نهج البلاغه، نامه ۴۷، ص ۴۲۲).

به حَسَنین گرفته شده و شیوه بسیاری از اهل بیت (علیه السلام) در جهاد بوده است. حقیقت، از عمده اهداف انبیاء الهی بوده زیرا عدم شناخت حقیقت، عامل مهم گمراهی انسان ها بیان شده است. به‌همین جهت ، باید حقیقت را آشکار کرده و شبهات فکری را باز کرد. بر این اساس جهاد فکری نیز از انواع جهاد بوده و باید دشمنی

را که ممکن است از طریق انحراف فکر و اندیشه‌ها، انسان را در حیطه ی خطا و اشتباه انداخته و عنصر جوان و عموم مردم را غافل کرده، از آن جلوگیری نمود. (خامنه ای، جهاد تبیین، ص ۳۳).

امین الاسلام طبرسی نویسنده تفسیر مجمع البیان در ذیل آیه ۵۲ سوره فرقان «فَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا» از قول ابن عباس؛ جهاد کبیر را به جهاد کامل و سخت به واسطه قرآن تفسیر کرده است و در ادامه افزوده است آیه دلالت دارد براین که جهاد متکلمان در رفع شبهه‌های منکران و دشمنان دین از بزرگ‌ترین جهادها و دارای جایگاه ویژه در پیشگاه خداوند که همین جهاد با قرآن و مقابله با شبهات مخالفان و دشمنان دین است که نوعی جهاد تبیین معنا می شود. (خامنه ای، جهاد تبیین، ص ۳۳).

که به معنای تبیین مفاهیم اصلی اسلام به زبان رسانه های مدرن با هدف زمین گیر کردن دشمنان است که امروزه یکی از اساسی ترین نیازهای جامعه است مع عدم انجام درست و به موقع آن نتایج زیان باری را به وجود می آورد.

۴- سیره

به طور اصطلاح سیره عبارت است از بنای عملی انسان‌ها در طول تاریخ بر انجام کاری و یا ترک آن. (قلی زاده، احمد، واژه شناسی اصطلاحات اصول فقه، ص ۱۲۰).

به عبارت دیگر، سیره عبارت است از استمرار روش و شیوه مستمر عملی در میان مردم بر انجام کاری و یا ترک عملی. (مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، ج ۲، ص ۱۵۳).

کلمه «سیره» اسم مصدر از ماده «سیر» و بر وزن «فعله» است، که در زبان عربی بر نوع دلالت می‌کند؛ برای مثال، «جُلُسَه» به معنای نشستن، ولی «جُلُسَه» به معنای سبک و نوع نشستن می‌باشد؛ بنابراین «سیر» یعنی رفتار، ولی «سیره» یعنی نوع و سبک رفتار.

استمرار شیوه و روش، اگر در میان همه عقلا منظور باشد، این سیره را سیره عقلاء و اگر همه مسلمانان یا پیروان مذهب و یا گروهی خاص از مسلمانان مورد نظر باشد آن را سیره متشرعه می‌نامند. (مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، ج ۲، ص ۱۵۳). یکی از مصادیق سیره متشرعه سیره اصحاب ائمه می‌باشد. (بدری، تحسین، معجم مفردات اصول الفقه المقارن، ص ۱۶۰).

سیره؛ خواه مفاد آن انجام دادن فعلی و یا ترک آن باشد، صرفاً بر مشروعیت اصل فعل یا ترک دلالت دارد، نه وجوب، استحباب، حرمت و یا کراهت آن. البته لازمه مشروع بودن بعضی امور، وجوب عمل به آنها است، مانند

۳-۳- تربیت نیرو و افراد شایسته

یکی از اقدامات و فعالیت‌های ائمه (علیه السلام) پرورش شاگردان و افراد شایسته بوده است. امام هادی (علیه السلام) نیز با توجه به پراکندگی شیعیان در مناطق مختلف و وجود شبهات و انحرافات، نیروهایی را که استعدادهای لازم داشتند شناسایی کرده و آنان را جهت پیشبرد اهداف اسلامی تربیت می‌فرمودند. این افراد افزون بر راویانی هستند که سخنان و روایات امام هادی (علیه السلام) را نقل می‌نمودند. برخی از این افراد همان کسانی هستند که وکالت آن حضرت را عهده دار بودند. برجسته‌ترین این افراد عبارتند از:

*عبدالعظیم حسنی (رحمته الله علیه)، که مرقد وی در شهر ری می‌باشد و از یاران امام عسکری (علیه السلام) بوده است.

*حسن بن راشد، مشهور به ابوعلی و وکیل امام هادی (علیه السلام) بوده است.

*عثمان بن سعید عمری، که از ۱۱ سالگی در محضر امام هادی (علیه السلام) بود و بعدها یکی از نایبان خاص امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف شده است. (جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان سیه، ص ۵۱۰).

۳-۴- تقویت سازمان وکالت

با توجه به لزوم ارتباط بین رهبری و پیروان و پراکندگی شیعیان در اقصی نقاط بلاد اسلامی و با وجود خفقان عباسی و لزوم حفظ شیعیان و از همه مهمتر با توجه به اینکه امام در حصر و تحت نظارت و کنترل بوده‌اند، خیلی از شیعیان در بلا تکلیفی به سر می‌بردند. به همین علت سازمان وکالت که به صورت مخفی شکل گرفته بود و از زمان امام صادق (علیه السلام) فعالیت خود را آغاز نمود، در دوران امام هادی (علیه السلام) نیاز به تمهیدات بیشتری داشت. (جباری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، ج ۱، ص ۳۸-۳۹).

در زمان امام هادی (علیه السلام) شیعیان ایران، عراق، یمن و مصر ارتباط مستمر و خوبی با حضرت داشتند. وکلای امام علیه السلام علاوه بر جمع آوری خمس و ارسال آن به امام (علیه السلام)، در مسائل کلامی و فقهی نیز نقش سازنده‌ای داشته‌اند و در جا انداختن امامت امام بعدی و ورود شیعه به عصر غیبت، تلاش خستگی ناپذیری از خود به نمایش گذاشتند. (البته گاهی افرادی از این وکلا دستخوش انحراف از خط امام شده و مورد تکذیب آن حضرت هم واقع می‌شدند. در این شرایط کسان دیگری جایگزین آنها می‌شدند.) (طوسی، اختیار معرفه الرجال معروف به رجال کشی، ۱۳۸۲، ص ۶۲۰).

این شبکه ارتباطی چنان اهمیت داشت که متوکل را به فکر کنترل و نابودی آن انداخت و با تشکیل نیروهایی ویژه به دستگیری، شکنجه، حبس و شهادت برخی از وکلای امام هادی (علیه السلام) در نقاط مختلف اقدام کرد؛ اما موفق نشد این شبکه گسترده را از میان بردارد. (طوسی، اختیار معرفه الرجال معروف به رجال کشی، ص ۴۲۰).

نتیجه‌گیری

بررسی سیره امام هادی (علیه‌السلام) در رابطه با جهاد تبیین روشن می‌کند که این امام بزرگوار با توجه به شرایط مختلف مکانی و زمانی، با استفاده از نفوذ معنوی و تأثیر فوق‌العاده خویش صحنه‌هایی را برای اتمام حجت و تبیین حق و هدایت افراد به تماشا گذاشته است. تدبیر و نگرش توحیدی و نحوه برخورد صحیح امام در زمان حکومت عباسی موجب گردید تا دقیق‌ترین معارف توحیدی و اعتقادی را به مسلمانان بشناساند. پاسخ امام هادی (علیه‌السلام) به پرسش‌های گوناگون مردم، احتجاجات آن حضرت در زمینه‌های مختلف و زیارت معروف به جامعه کبیره که معرفی و تبیین مقام رفیع امامان معصوم (علیهم‌السلام) است نیز، از سخنان ارزشمندی است که از ایشان به یادگار مانده است. در این شرایط، تاکتیک و شیوه‌ای که توسط امام هادی (علیه‌السلام) انتخاب شده بود، باید اصول و مصادیق‌های خاصی داشته باشد که بتواند از پس آن معضلات بربیاید و جهاد تبیین صورت بگیرد. بدون شک دوران امامت امام هادی (علیه‌السلام) دورانی پرخطر و همراه با محدودیت‌های زیادی بود. آن حضرت با شیعیان را از یک پیچ خطرناک به سلامتی رد کرد و جهاد تبیین کرد. آن حضرت فعالیت فشرده‌ای را برای آماده کردن شیعیان که در آستانه ورود به عصر غیبت بودند، سازماندهی و با آموزش‌های به موقع و تربیت شاگردان کارآمد، دوستداران خود را در برابر خطرهای حفظ کرد.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- ۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**. بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۳۷۵.
- ۲- ابن فارس، احمد، **معجم المقاییس اللغة**، ج ۱، نشر: دارالکفر، ۱۳۵۸.
- ۳- امین، حسن، **اعیان الشیعہ**، ج ۱، نشر: طبع و نشر، چاپ: اول، ۱۳۶۷.
- ۴- الامامہ و السیاسہ، ج ۱، نشر: مکتبه الحیدریه، چاپ: اول، ۱۳۸۶.
- ۵- امام هادی (علیه السلام) و اتحاد پیروان اهل بیت، نشریه فرهنگ کوثر، شماره: ۷۰.
- ۶- بدری، تحسین، **معجم مفردات اصول الفقه المقارن**، نشر: فرهنگ مشرق زمین، چاپ: اول، ۱۳۸۶.
- ۷- جعفریان، رسول، **حیات فکری و سیاسی امامان شیعه**، نشر: انصاریان، ۱۳۸۱.
- ۸- جوهری، ابونصر، **الصحاح جوهری**، ج ۲، نشر: حکمت، چاپ: سوم، ۱۳۷۸.
- ۹- جباری، محمد رضا، **سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه**، ج ۱، نشر: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۲.
- ۱۰- حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، مصحح، غفاری، جامعه مدرسین، چاپ: دوم، ۱۴۰۴ ق.
- ۱۱- حرعاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعہ**، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۸۶.
- ۱۲- خامنه ای، علی، **بیانات در دیدار اعضای همایش بین المللی حضرت حمزه سیدالشهدا (علیه السلام)**، ۱۴۰۰/۱۱/۵.
- ۱۳- _____، **جهاد تبیین**، تحقیق سعید صلح میرزایی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۴۰۰ ش.
- ۱۴- _____، **همرزمان حسین (علیه السلام)**، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ ش.
- ۱۵- شرتوتی، رشید، **مبادی العربیه**، ج ۱، نشر: اساطیر، چاپ: ششم، ۱۳۷۹.
- ۱۶- صبحی، صالح، **نهج البلاغه**، تحقیق جمعی از راویان، قم، مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- ۱۷- طبرسی، حسن بن فضل، **الاحتجاج علی اهل اللجاج**، ج ۱، نشر:

- ۱۸- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۳، نشر: بنیاد بعثت، چاپ: اول، ۱۳۷۵.
- ۱۹- طوسی، ابوجعفر، اختیار معرفه الرجال معروف به رجال کشی، نشر: موسسه نشر دانشگاه مشهد، ۱۴۱۱.
- ۲۰- طبسی، محمد جواد، حیات الامام العسکری (علیه السلام)، نشر: بوستان کتاب، ۱۳۷۹ ش.
- ۲۱- قلی زاده، احمد، واژه شناسی اصطلاحات اصول فقه، نشر: نورالاصفیاء، چاپ: اول، ۱۳۷۹.
- ۲۲- قمی، عباس، انوارالبهیة، ج ۱، نشر: موسسه الاسلامی المدرسین قم، ۱۳۵۹.
- ۲۳- قمی، عباس، هدیه الزائرین، نشر: موسسه جهانی سبطین، ۱۳۸۳ ش.
- ۲۴- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۵- مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، ج ۲، نشر: حکمت، چاپ: سوم، ۱۳۷۸.
- ۲۶- مطهری، مرتضی، اسلام و نیازهای زمان، ج ۱، نشر: صدرا، چاپ: بیست و سوم، ۱۳۸۴.
- ۲۷- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۲ ه. ش
- ۲۸- مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱، نشر: دارالکتب الاسلامیه، چاپ: ششم، ۱۳۷۷.
- ۲۹- نجفی، محمدباقر، جواهر الکلام، ج ۲۱، نشر: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ: دوم، ۱۳۹۲.